

# Tacitus en de christenvervolging van het jaar 64

H.W. Singor

*Summary:* In this article the main problems concerning Tacitus' famous chapter on the Christians (*Ann.* 15.44) are dealt with again without any claim of comprehensiveness. It is suggested, among other things, that Tacitus' ideas on the alleged 'superstitio' and 'flagitia' of the Christians should not be supposed to have been those of the Roman populace at large in A.D. 64. As for the actual course of the events, it is argued that, although the first victims had been accused of incendiarism (in accordance with Nero's wish to provide scapegoats), that accusation was in practice overtaken, on the revelations of the prisoners themselves, by the completely new charge of a fundamentally criminal disposition, described by Tacitus in literary terms as 'odium humani generis'. In fact this meant their condemnation for being christians and not for any actual crimes they might have committed. Whether this outcome of the trials was based on the application of 'coercitio' by the presiding prefect, or on existing criminal law of wider scope ('maiestas'), or again on the introduction of a special law against the newly discovered crime of christianity, is a question that can not be solved on the basis of Tacitus' text alone, but must await further analysis of other sources (mainly Pliny's correspondence on the Christians). The martyrs died in two ways: torn to death by dogs and other beasts in the circus, or burnt to death on crosses in Nero's gardens. The 'pity' felt by the public for them suggests, if historical, that they were not really believed to be guilty of either incendiarism or any ritual atrocities.

Er zullen maar weinig capita in Tacitus te vinden zijn die zo vaak en zo uitvoerig zijn becommentariëerd als het zg. *Christenkapitel* van *Annales* 15.44. Ik zal geen poging doen alle problemen te behandelen, daarvoor ontbreekt in elk geval de ruimte. In plaats daarvan beperk ik mij, na een korte schets van het christendom in Rome vóór 64, tot enkele opmerkingen bij de tekst van *Ann.* 15.44.2-5, om de gang van de gebeurtenissen tijdens die vervolging te reconstrueren, en tot het aanstippen van de vraag welke betekenis de uitbarsting van 64 gehad kan hebben voor de verdere verhouding tussen christendom en Romeinse staat.

## 1. Inleiding: Rome en de christenen vóór 64

Al vóór de komst van de apostel Paulus naar Italië, kort voor het jaar 60 of daaromtrent, bestonden er blijkens *Hand.* 28:13-15 christelijke gemeenten in Puteoli en Rome. Paulus' brief aan de Romeinen, geschreven enkele jaren eerder, bewijst eveneens het bestaan van een groep christenen in de hoofdstad in die tijd. In een recent en voortreffelijk boek (*Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten. Untersuchungen zur Sozialgeschichte*, Tübingen 1987) heeft P. Lampe erop gewezen dat deze

christengemeenten van Italië (andere zijn er in de eerste eeuw niet geattesteerd) niet toevallig te vinden waren in die plaatsen waar ook, voor zover met zekerheid bekend, de enige Joodse kolonies van Italië in de eerste eeuw aangetroffen werden: het was de grote handelsroute die tot in de tijd van de Flavii door Puteoli over de Via Appia naar Rome liep. Zoals in het Griekse oosten waren ook hier de eerste christenen bekeerlingen uit de kring van Joden en *Godvrezenden* (d.w.z. met het Jodendom sterk sympathiserende, maar daar formeel niet toe overgegangene heidenen) (Lampe [1987] 1-4; 53-63). Zo goed als zeker reikt een ander testimonium nog iets verder terug dan de brief van Paulus: de bekende zinsnede bij Suetonius in het *Leven van Claudius* (24.4), *Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit*, kan nauwelijks op iets anders slaan dan op onrusten in de Joodse synagogen die door de prediking van het christendom waren teweeg gebracht (nog tot in de tweede eeuw zouden de christenen in de Romeinse volksmond *chrestiani* genoemd worden, zie onder). De uitdrijving van de onruststokers (*tumultuantis*, niet van alle Joden!) vond vermoedelijk plaats in 49 en wordt bevestigd door *Hand.* 18:2, waar vermeld wordt dat de christen Aquila bij gelegenheid van de verdrijving van 'alle Joden' (dit laatste dus overdreven) Rome moest verlaten<sup>1</sup>.

Het bericht over de verdrijving van enkele Joden uit Rome in 49 als gevolg van door *Chrestus* verwekte onrust, bewijst dat de Romeinse autoriteiten toen nog geen formeel onderscheid tussen Joden en christenen konden of wilden maken. Het bewijst bovendien dat zij zich niet het hoofd braken over de vraag wie of wat deze *Chrestus* nu eigenlijk voorstelde<sup>2</sup>. Voor de christenen zelf was de gebeurtenis onder Claudius vermoedelijk van groter belang, want het lijkt aannemelijk dat de breuk die zich op zoveel plaatsen in de Grieks-Romeinse wereld tussen de Joodse gemeenschappen in de diaspora en de eerste christelijke groeperingen voltrok in Rome bij deze gelegenheid plaats had. In elk geval was die breuk bij de komst van Paulus naar de hoofdstad al een feit (Lampe [1987] 8-9). Niettemin zou het christendom hier nog lang het stempel van zijn Joodse

- 
1. Vgl. Smallwood (1976) 211; Penna (1982) 331; Lampe (1987) 4-8; Molthagen (1991) 58. De poging van Koestermann (1967) 464-5 in *Chrestus* een Joodse agitator in Rome te zien, mag wel als mislukt beschouwd worden. Sordi (1983) 24 ziet in *Chrestus* eveneens een gewone Joodse naam. Dit argument is nu wel weerlegd door Lampe (1987) 6 n. 16, die erop wijst dat de o.a. voor Griekse slaven bekende naam *Chrestus/os* (in Rome ca. 170 maal epigrafisch geattesteerd) geen enkele maal als Joodse naam voorkomt. Voor de datering volgt men meestal Orosius, *Hist.* 7.6.15-16, die het jaar 49 noemt. Cassius Dio (60.6.6-7) spreekt van een verbod van samenkomsten in Rome in 41, een maatregel die men waarschijnlijk los moet zien van de verdrijving van 49 (Smallwood [1976] 212-216).
  2. Volgens Sordi (1983) 16-20 waren zij echter al sinds 35 door een rapport van Pilatus aan Tiberius uitstekend op de hoogte; Tiberius zou na ontvangst daarvan de senaat gevraagd hebben om Christus als een god te erkennen, maar de senaat wees dit af en verklaarde de nieuwe sekte tot *religio illicita*. Dit is natuurlijk allemaal legende, teruggaande op Justinus (*I. Apol.* 35) en Tertullianus (*Apol.* 5.2; 20.24) en behoeft eigenlijk geen serieuze weerlegging - maar zie voor dat laatste toch Barnes (1968) 32-3.

oorsprong dragen. De christenen in Rome, ook dat heeft Lampe aangetoond, woonden in de eerste eeuw in de volksbuurten van Trastevere en rond Porta Capena, d.w.z. in die buurten waar de vreemdeling via Ostia en de Tiber of over Puteoli en de Via Appia het eerste aankwam: immigrantenbuurten, dichter bevolkt dan de andere *regiones* van de stad, de buurten, vooral Trastevere, waar ook de Joden woonden (Lampe [1987] 10-52; vgl. Penna [1982] 331-2).

Zo kan men zelfs met enig voorbehoud een zeker sociaal profiel schetsen van de eerste generatie christenen in Rome. In overgrote meerderheid waren het armen, werkzaam, voor zover vrij, als loonarbeiders (sjouwers en laders, karrevoerders e.d.) of als kleine handelaars en ambachtslieden. Bovendien in meerderheid slaven of vrijgelatenen en ook zo nauwelijks van enig sociaal aanzien, al is het mogelijk dat er zich onder hen een vrijgelatene van keizer Claudius bevond (Lampe [1987] 62-9; 135-55). De gemeente die Paulus aantrof bestond nog maar uit een minderheid van Joodse christenen, de meeste bekeerlingen waren uit de heidense *Godvrezenden* afkomstig (vgl. Lampe [1987] 53-63). Maar velen hielden toch nog aan allerlei Joodse gebruiken vast. Zij waren, daarop wijzen de meeste van de ons uit hun kring bekende namen, voor het overgrote deel uit het oosten van het rijk afkomstig; menigeen moet dan ook, als slaaf of als *peregrinus*, van het Romeinse burgerrecht verstoken zijn geweest. Vrouwen waren oververtegenwoordigd. Grieks was de taal van hun rituele samenkomsten en voor de meesten van hen ook praktisch de dagelijkse omgangstaal.

Deze lieden beleefden het christendom op een intense en geëxalteerde wijze. Op hun wekelijkse samenkomsten klonk de heilige wartaal van hun broeders en zusters die door de Geest bezielde waren. Het ritueel van brood en wijn onderhield tastbaar de band tussen de verlost en hun Heer; de heilige doop was geen bleke symboliek maar een werkelijke wedergeboorte tot een nieuw leven 'in de Heer'. Bovenal koesterden zij de zekerheid dat Het Einde nabij was: Christus zou wederkomen, Hij kon ieder ogenblik in al Zijn heerlijkheid neerdalen op aarde, niet, ditmaal, als de Knecht die zou moeten lijden, maar als de Koning die zou straffen en heersen. Deze wereld, deze *aeon* met al zijn machten en vorsten, dit rijk en dit Rome - het zou ondergaan in een zee van vuur, in een wereldbrand zou alles vernietigd worden om plaats te maken voor een vernieuwde schepping, bewoond door rechtvaardigen<sup>3</sup>.

Op buitenstaanders moeten de christelijke bijeenkomsten een indruk gemaakt hebben van magische séances. Doop en eucharistie, het spreken-intongen en oproepen van geesten: het had allemaal zijn parallellen in bezweringen en magische rituelen uit de heidense *Umwelt* (zie vooral Smith, 1980). Zo laat zich vermoeden wat de Romeinse bevolking dacht van deze

---

3. Ik moet hier afzien van uitgebreide literatuurverwijzingen en beperk mij tot: Reitzenstein (1927) 117-8; Janssen (1979) 154-7; Smith (1980) 241-9; Rordorf (1982) 368-70.

sektariërs in haar midden, toen zij de christenen langzamerhand als een aparte groep gewaar werd. Van lieden die elke zondagochtend nog bij donker samenkwamen, vreemdelingen grotendeels en van laag allooi, in meerderheid vrouwen, halve Joden, die een onbekende god - of was het een mens? - aanbaden en zich op zijn bevel verre hielden van het normale maatschappelijke leven, van zulke lieden viel geen goeds en vermoedelijk veel kwaads te verwachten. Voor Romeinse intellectuelen ongeveer een halve eeuw na Paulus stond dat laatste vast: in hun ogen waren het *superstitiosi* en daarom per definitie een gevaar voor de maatschappij (zie onder). De Romeinse overheid echter zag geen reden om tegen christenen *als zodanig* op te treden; voor zover zij, in Rome en elders in het rijk, individuele christenen bestrafte was dat uit handhaving van de openbare orde. (Molthagen [1991] 57-75). Dit was de situatie tot het jaar 64.

## 2. Annales 15.44.2-5

Tacitus' vermelding van de christenvervolging van 64 komt aan het slot van zijn beschrijving van de grote brand van Rome (*Ann.* 15.38-44). In menig opzicht is het hoofdstuk over de christenen de bekroning van een beschrijving die voortdurend feitelijke informatie over de brand, zijn gevolgen en Nero's positieve maatregelen ter bestrijding daarvan afwisselt met insinuaties en verdachtmakingen aan het adres van de keizer. Tacitus begint met de opmerking dat het onzeker is of de brand door toeval of door de opzet van de princeps ontstaan is (*forte an dolo principis incertum*, 38.1) en eindigt met het oordeel dat de op zichzelf volkomen juiste terechtstelling van de christenen - niet als brandstichters, maar als gevaarlijke *superstitiosi* - ontsierd werd door het overdreven sadisme van de tiran (*saevitia unius*, 44.5), die zich bovendien plebejisch in de dracht van een wagenmenner onder het feestpubliek begaf (*ibid.*). Minstens twee vooroordelen, haat tegen Nero en afkeer van de christenen, kleuren zijn beeld van de gebeurtenissen. Waar had Tacitus, die minstens vijftig jaar na dato schreef, zijn kennis daarover vandaan? Bronnen noemt hij zelden, maar men is het erover eens dat, afgezien van mondelinge overleveringen, herinneringen die in bepaalde senatoriale kringen leefden e.d., eigenlijk slechts twee auteurs als bron in aanmerking komen: Cluvius Rufus en Plinius Maior. De eerste was een vriend van Nero en beschreef vermoedelijk al het goeds dat de keizer n.a.v. de brand verrichtte; de tweede was een vriend van de Flaviërs, geïnteresseerd in natuur- en andere rampen, vertrouweling van Titus, die hij tot voor Jeruzalem in het jaar 70 vergezelde, alwaar hij vermoedelijk ook enige kennis opdeed over de nieuwe sekte van de christenen<sup>4</sup>.

---

4. Voor de bronnen van Tacitus zie Syme (1958) I 287 e.v; Roos (1946) 306; Koestermann (1968) 256; Griffin (1984) 235-7; en vooral Hanslik (1963) 96-98.

Tacitus is de enige auteur in de eerste twee of drie eeuwen die een verbinding legt tussen de brand van Rome en de christenvervolging door Nero. Volgens hem probeerde de keizer het gerucht de kop in te drukken, als zou hijzelf de brand hebben laten aansteken en wees hij daarom de bij het volk gehate christenen als brandstichters aan (44.2, zie onder). Dat Nero's bezorgdheid reëel was, bewijst het feit dat andere bronnen hem inderdaad als de brandstichter vermelden<sup>5</sup>. Zo noemt Tacitus' jongere tijdgenoot Suetonius zowel de (volgens hem door Nero aangestichte) brand als de vervolging van de christenen, maar los van elkaar, de ene onder de boosaardige, de tweede onder de goede daden van deze princeps (*Nero* 38.1; 16.2). Er is echter geen reden om te twijfelen aan de causale samenhang die Tacitus schetst<sup>6</sup>. Tegelijk is deze samenhang gewrongen en voor meer interpretaties vatbaar. Immers, ook volgens Tacitus hadden de christenen de brand niet aangesticht, maar was hun executie op andere gronden gerechtvaardigd. Deze onduidelijke situatie wordt weerspiegeld, zoals we nog zullen zien, in een vaag en soms vermoedelijk bewust dubbelzinnig taalgebruik in Tacitus' beschrijving daarvan<sup>7</sup>.

Nadat hij heeft vermeld welke maatregelen er zo al door Nero genomen zijn en welke offers en smeebeden er tot de goden zijn opgezonden, stelt Tacitus vast dat dit alles het gerucht van boze opzet niet heeft weggenomen (44.1) en gaat dan voort:

ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis adfecit quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat. - 'Dus, om het gerucht te doen verdwijnen, liet Nero bepaalde lieden aanklagen en bracht hij met de meest uitgelezen bestraffingen diegenen ter dood, die het volk, dat hen om hun gruweldaden haatte, Chrestiani noemde'.

*subdidit reos*: De terminologie als zodanig geeft vermoedelijk niet aan dat de aanklachten vals waren - dat blijkt eerder uit het hele verband -, maar het *subdere reum/reos* is een technische term voor 'aanklagen', 'voor de rechter brengen'<sup>8</sup>. In elk geval verwijzen deze woorden naar de activiteiten van *delatores* of *accusatores* die (in opdracht van Nero uiteraard) hun slachtoffers aanklagen. Hieruit volgt echter niet dat de processen ook voor de aloude *iudicia publica* (met hun rechtbanken van gezworenen) gevoerd werden, zoals Saumagne (1962) 347-51 (nagevolgd door Prigent [1975] 346)

---

5. Suetonius, *Nero* 38.1; Cassius Dio 62.16-18; Aurelius Victor 5.14; Eutropius 7.14.3.

6. Géén verband tussen brand en christenvervolging zien b.v. Dibelius (1942) 79-82; Saumagne (1962) 359-60; Keresztes (1979) 256-7; idem (1983) 405-7. M.i. een onhoudbaar standpunt.

7. Vgl. o.a. Clayton (1947) 81-5; Syme (1959) II 533, n. 5 ('Tacitus reproduces the mixed character of the situation itself'); Fuchs (1963) 224; Freudenberg (1967) 181-2.

8. Zo met name Saumagne (1962) 357-8; ook Prigent (1975) 345-6; anders (nl. *valselijk* aanklagen): Fuchs (1950) 67 n. 4; idem (1963) 222 n. 66; Freudenberg (1967) 181; e.a.

meent. Het ging hier, zoals nog blijken zal, om *cognitiones extraordinariae* voor het hof van de *praefectus urbi* of, minder waarschijnlijk, dat van de *praefectus praetorio*. Wel maakt de hele samenhang duidelijk dat het punt van aanklacht alleen geweest kan zijn: brandstichting.

*quaesitissimis poenis*: De op brandstichting gestelde straffen, nl. *ignis* (levend verbranden) en *bestiae* (voor de wilde dieren gooien) worden door Nero nog eens extra 'verfijnd'. Dit wijst vooruit naar de *ludibria* (bespottingen) waarmee de normale executiewijzen in het geval van de christenen nog uitgebreid zullen worden (zie onder). Deze zin, waarin de christenen als slachtoffers van Nero geïntroduceerd worden, vat eigenlijk de hele gang der gebeurtenissen al samen: van geruchten en aanklachten naar terechtstellingen als volksvermaak.

*quos (...) vulgus Chrestianos appellabat*: De beste overlevering geeft in de Codex Laurentianus Mediceus een oorspronkelijke lezing *Chrestianos* in plaats van *Christianos*. Hieraan wordt sinds een fundamenteel artikel van Fuchs (1950) vrijwel algemeen de voorkeur gegeven<sup>9</sup>. Dat nog in de tweede eeuw christenen in Rome *Chrestiani* genoemd konden worden, staat vast (vgl. Tert. *Ad Nat.* 1.3; *Apol.* 3.5). De Griekse term *Christianoi* kon in het Latijn als *Chrestiani* of *Christiani* worden opgevat, aangezien de Griekse namen *Chrestos* en *Christos* op dezelfde wijze werden uitgesproken. Dat hij was afgeleid van *Christos*, d.i. 'Gezalfde', 'Messias', heeft het grote publiek aanvankelijk zeker niet geweten (een intellectueel als Tacitus wist het wel, zie onder). Men hoorde er de bekende naam *Chrestus* in en zag in deze lieden 'aanhangers' of 'volgelingen' van *Chrestus* (overeenkomstig het gebruik van woorden op *-iani*, afgeleid van een persoonsnaam, zoals *Caesariani*, *Antoniani*, e.d.). Suetonius, die de juiste naam *Christiani* wel degelijk kent (*Nero*, 16.2) bewaart in zijn vermelding van de *impulsor Chrestus* uit de tijd van Claudius (*Claud.*, 25.4) een echo van het eerste bekend raken van de christenen bij de niet-Joodse bevolking van Rome (zie boven). De benaming *Christianoi* is ontstaan in Antiochië omstreeks 40 (*Hand.* 11:26). Ten onrechte is wel beweerd dat de term met zijn Latijnse vorming op *-iani* door de Romeinen aan de aanhangers van de nieuwe sekte gegeven moet zijn (zo weer door Vittinghoff [1984] 339-40). Zulke vormingen waren echter onder Griekssprekenden in de vroege keizertijd ook gebruikelijk en de bewoordingen van *Hand.* 11:26 wijzen duidelijk op een naam waarmee de christenen *zichzelf* min of meer officiëel, 'naar buiten toe' aanduiden (Bickerman [1949] 110-119). Onbewijsbaar tenslotte is de mogelijkheid dat Tacitus hier met het tegenover elkaar stellen van *Chres-*

---

9. Fuchs (1950) 69-74; Bauer (1957) 498; Wlosok (1959) 286; en vele anderen; een geheel eigen interpretatie bij Koestermann (1967) 456-69; idem (1968) 256 (*chrestiani* als de Joodse (!) aanhangers van de door Suetonius genoemde agitator *Chrestus*, door Tacitus ten onrechte met de christenen geïdentificeerd).

*tianos* (afgeleid van *Chrestus*, een naam die ongeveer 'de goede' betekent) en *per flagitia invisos* welbewust sarcastisch heeft willen zijn<sup>10</sup>.

*per flagitia invisos*: Voor ontwikkelde Romeinen uit het begin van de tweede eeuw was het christendom een *superstitio*. Tacitus zelf spreekt in een volgende zin (44.3) van *exitiabilis superstitio*. Zijn vriend Plinius de Jongere noemt in zijn bekende brief aan keizer Trajanus over zijn optreden tegen de christenen in Bithynië-Pontus in de periode 110-112 de sekte een *superstitio prava et immodica* (*Ep.* 10.96.8). Suetonius tenslotte spreekt van de christenen als van een *genus hominum superstitionis novae ac maleficae* (*Nero* 16.2). Als 'verderfelijk' (Tacitus), 'verkeerd en onmatig' (Plinius), 'nieuw en van een boosaardige magie' (Suetonius) wordt het christendom door hen dus omschreven. Misschien staat Suetonius nog het dichtst bij de ideeën van het gewone volk over deze sekte (zie boven); het door hem gebruikte adjectief *maleficus* duidt altijd hekserij, zwarte kunst, boosaardige magie aan. Maar die connotatie is eigenlijk al in het begrip *superstitio* aanwezig. Intellectuele Romeinen beschouwen *superstitio* en haar vele vormen als een verschijnsel dat altijd magische praktijken omvat (Freudenberger [1967] 189-199; Janssen [1979] 136-153). Want anders dan *religio* staat *superstitio* volgens hen uitsluitend in dienst van het individu of van een deel van de gemeenschap: het gaat om voorstellingen en handelingen die gericht zijn op het persoonlijke heil, desnoods of met opzet tegen de belangen van staat en gemeenschap in. Als een besmettelijke ziekte van de geest kan *superstitio* om zich heen grijpen en zo de gemeenschap ondermijnen. Die gemeenschap is de beschaving, of de 'menschelijkheid' (*humanitas*), die sinds de eerste eeuw samenvalt met het *Imperium Romanum*. De praktijken waartoe *superstitio* leidt en die men bij verscheidene barbaarse volken kon opmerken, zoals mensenoffers, betekenen een ontkenning van de waarden van de Romeinse samenleving, een aanval op haar politieke en religieuze grondslagen. Zulke praktijken zijn de *flagitia* waarvan sinds de Late Republiek een ontwikkelde Romein weet dat ze uit de overgave aan *superstitio* wel moeten voortkomen<sup>11</sup>. In de tweede eeuw wordt onverhuld gezegd aan welke 'gruweldaden' heidenen in dit verband denken: rituele kindermoorden, kannibalisme, incest. Zo maakt Plinius duidelijk dat hij bij zijn onderzoek naar de handelingen van de Bithynische christenen aan diezelfde zaken dacht (*Ep.* 10.96.6-8) en m.i. kan het moeilijk anders of ook Tacitus stonden die praktijken voor ogen, toen hij schreef dat het volk de

---

10. Zo b.v. Fuchs (1950) 64; Bauer (1957) 498; Michelfeit (1966) 518.

11. Freudenberger (1967) 189-196; Janssen (1979) 136-153 (vgl. b.v. Columella, *De re rustica* 1.8.6; 11.122; 12.1.3: *superstitio* verleidt de *rudes animos* tot *flagitia* (bij Janssen, 137); maar al eerder, tijdens het Bacchanaliaproces van 186 v. Chr. bestond bij de autoriteiten de overtuiging dat de cultus zijn aanhangers moest leiden in *omne flagitium* - Livius 38.16.5-11).

christenen om hun *flagitia* haatte<sup>12</sup>. Toch mag men juist hier een vraagteken plaatsen. Kan het niet zijn dat Tacitus zijn eigen voorstellingen op het gewone volk van Rome een halve eeuw vroeger projecteert? Daarvoor bestaan m.i. inderdaad aanwijzingen. Als het werkelijk zo zou zijn, dat het volk de christenen haatte om hun kannibalistische en incestueuze praktijken, lijkt het onbegrijpelijk waarom het niet eerder en vooral vaker tot spontane uitbarstingen tegen deze sektariërs gekomen is. Bovendien lijkt het onbegrijpelijk dat, toen de misdadigers dan hun verdiende straf ondergingen, het volk nog *miseratio* jegens hen voelde, zoals Tacitus beschrijft (44.5, zie onder). Aan de andere kant wijst veel erop dat de idee dat christenen dergelijke *flagitia* bedreven, vooral leefde bij ontwikkelde lieden, bij hele en halve erudieten, die elkaars ideeën met graagte lazen en overnamen. Schrijvers als Columella, Plinius de Oudere, Tacitus, de Jongere Plinius, Fronto e.a. zijn het die het verband leggen tussen *superstitio* en ondermijning van staat of gemeenschap en die menen te weten dat *superstitio* altijd *flagitia* in haar kielzog heeft<sup>13</sup>. Dat het *vulgus Romanum* in het jaar 64 ook dergelijke gedachten koesterde, is dan ook op z'n minst dubieus<sup>14</sup>. Wel zal het ongetwijfeld de christenen als vreemdelingen met rare gewoonten verdacht gevonden hebben, hen geminacht en misschien ook, op berichten over allerlei toverij in hun kringen, gevreesd hebben, en hen daarom, in laatste instantie als de veroorzakers van alle vrees en afkeer, inderdaad hebben 'gehaat'.

auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio adfectus erat; repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursus erumpebat, non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam quo cuncta undique atrocitas aut pudenda confluunt celebranturque. - 'De man die zijn naam aan deze beweging gaf, Christus, was tijdens keizer Tiberius door de procurator Pontius Pilatus terechtgesteld; voor korte tijd onderdrukt, had de verderfelijke *superstitio* daarna weer de kop opgestoken, niet alleen in Judea, de bakermat van dit kwaad, maar ook in Rome, waar van alle kanten de gruweligheden en schandaligheden samenkomen en bedreven worden.'

*auctor nominis* (..) *adfectus erat*: Een kleine uitweiding over de herkomst van het christendom, waarin Tacitus aangeeft beter op de hoogte te zijn dan het gewone volk van Rome (zie boven). Men heeft vaak aangenomen dat Tacitus zijn kennis ontleend heeft aan zijn vriend Plinius Minor, de stadhouder van Bithynië-Pontus, of dat hij deze zelf tijdens zijn stad-

12. Anders (de *flagitia* hier niet te identificeren met de genoemde misdaden): Bauer (1957) 498; Michelfeit (1966) 519; Hanslik (1963) 101; e.a.

13. Vgl. Janssen (boven, n. 11); verder met name: A. Henrichs, 'Pagan ritual and the alleged crimes of the early Christians', in: *Kyriakon. Festschrift J. Quasten. I* (München 1970) 18-35.

14. Zo ook b.v. Dibelius (1942) 80; Wlosok (1959) 22.

houderschap van Asia (vermoedelijk 112/3) heeft opgedaan. Maar de Jongere Plinius zegt niets over Christus of Pilatus, en dat Tacitus zelf in Asia ambtshalve met christenen te maken heeft gehad, is zeer onwaarschijnlijk, aangezien christenprocessen nog altijd hoogst uitzonderlijk waren. De beste oplossing is om ook voor deze informatie de bron te zoeken in het werk van Plinius Maior, die tijdens de Joodse Oorlog in Palestina de relevante gegevens verzameld kan hebben (zie Hanslik [1963] 102-4). In elk geval blijkt uit deze zinsnede dat Tacitus zijn kennis niet uit officiële archieven, van welke aard ook, geput kan hebben, want een inscriptie uit Caesarea in Israel, leert ons dat Pilatus' ambtstitel niet *procurator* was, maar *praefectus*<sup>15</sup>. Pas sinds Claudius kregen ridderstadhouders van provincies als Judea algemeen de *procurator*-titel. Het feit dat Tacitus het nodig vindt de executie van de stichter van de sekte te vermelden, is ook niet geheel zonder belang. Voor een conservatieve Romeinse senator was dit gegeven al voldoende om de hele beweging als vijandig aan het Romeinse Rijk en de Romeinse zeden te verdoemen. Toch behoeft men niet zo ver te gaan als Vittinghoff (1984) die in de executie van Jezus door het wettige Romeinse gezag de uiteindelijke *rechtsgrond* voor de vervolging van de christenen ziet. Voor Tacitus is het vonnis van Pilatus hoogstens een bevestiging van het verderfelijke karakter van de sekte.

*repressaue in praesens (...) confluunt celebranturque*: Hier in alle duidelijkheid het oordeel van Tacitus. Een 'verderfelijke *superstitio*', een 'kwaad' (*malum*), dat onder 'alle gruwelijkheden en schandaligheden' (*cuncta atrocita aut pudenda*) in Rome een natuurlijke plaats vindt. Mogelijk doelt Tacitus met *atrocita* en *pudenda* specifiek op de kannibalistische en incestueuze praktijken van de sektariërs (b.v. Bringmann [1978] 4). Maar dit is dan het oordeel van Tacitus, vijftig jaar na Nero, en zeker niet, of in elk geval zeker niet noodzakelijk, de mening van het volk in Rome in het jaar van de vervolging.

igitur primum correpti qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt. - 'Dus werden eerst enkele lieden aangeklaagd die openlijk verklaarden dat zij christenen waren, vervolgens, op hun aanwijzing, een geweldige menigte: zij werden veroordeeld niet zozeer wegens brandstichting alswel op grond van hun haat jegens het mensdom'.

Deze zin is de kern van de problematiek die met dit 'Christenkapitel' samenhangt, is zelf syntactisch en semantisch onduidelijk, en in alle onderdelen dan ook zeer omstreden. Syntactisch kan men hem op minstens drie manieren lezen: 1. Als twee nevenschikte bijzinnen, nl. *igitur...fatebantur* (achter *correpti* is dan bijvoorbeeld *pauci* te denken en uiteraard een

---

15. Smallwood (1976) 145; 167 met n. 79; veel van Sordi's theorieën (zie boven, n. 2) komen m.i. ook daardoor op losse schroeven te staan; vgl. voorts Hanslik (1963) 102-3.

predicaatsverbum *sunt* of *erant*) en *deinde ... convicti sunt*<sup>16</sup>. 2. Als één constructie, afhankelijk van *convicti sunt*, dat dan als predicat moet dienen voor zowel *correpti qui fatebantur* als voor de *multitudo ingens*<sup>17</sup>. 3. Als in feite twee zinnen, waarbij men een : zou moeten plaatsen achter *multitudo ingens*; het eerste deel bestaat dan weer uit een nevenschikking van *primum correpti* (sc. *sunt*) *qui fatebantur* en van *deinde ... multitudo ingens* (sc. *correpta est*), het tweede deel slaat met *convicti sunt* op beide groepen terug<sup>18</sup>. M.i. geniet deze laatste mogelijkheid veruit de voorkeur en ik heb mijn vertaling dan ook daarnaar gericht. De beide andere mogelijke interpretaties vereisen m.i. elk een enigszins gewrongen en in elk geval ongemakkelijke grammaticale constructie. Bovendien levert de derde mogelijkheid een veel natuurlijker betekenis op. Men mag zich immers de vraag stellen wat Tacitus met de nadrukkelijk vermelde opeenvolging van gebeurtenissen (*primum ... , deinde ...*) heeft willen zeggen. Ik kan moeilijk geloven dat hij daarmee alleen de opeenvolging van veroordelingen (de terechtstellingen vonden gezamenlijk plaats) heeft bedoeld, zoals de implicatie is van lezing twee. Evenmin kan ik accepteren dat alleen de *multitudo* 'niet zozeer wegens brandstichting ...' veroordeeld zou zijn, en de eerder genoemde *correpti* kennelijk wel, wat uit lezing één zou moeten volgen. M.i. klinkt in het *primum ... , deinde ...* nog de ware toedracht der gebeurtenissen door: eerst werden enkele lieden aangeklaagd (en gearresteerd natuurlijk), vervolgens, en m.i. onvoorzien, kon men op grond van hun uitspraken een hele menigte mensen arresteren en *en masse* veroordelen: alle beschuldigen werden om dezelfde reden - *odium humani generis* - gevonnist en terechtgesteld, maar alleen de eersten waren aanvankelijk aangeklaagd wegens brandstichting. Tussen de eerste aanklachten en de uiteindelijke executies in het park op de Vaticaan moeten weken, zo niet enkele maanden zijn verstreken (vgl. Beaujeu [1960] 77; Capocci [1962] 79 n. 25). De eerste fase (*primum ...*) was betrekkelijk normaal: Nero's *delato-*

---

16. B.v. Reitzenstein (1927) 119 (*pauci*); en vele anderen, vooral in de Engelstalige literatuur. Uiteraard moeten al diegenen die vasthouden aan de lezing *coniuncti sunt* i.p.v. *convicti sunt* deze zin ook op genoemde wijze reconstrueren (b.v. Bauer [1957] 499; Michelfeit [1966] 526-530; Keresztes [1979] 255 met een geheel eigen interpretatie ook van het *odio humani generis*: 'they were joined together not so much in the charge of arson as in their being loathed by all men'; idem (1983) 406-7; maar *coniuncti sunt* is als lezing volstrekt onaannemelijk (alleen al de reeks termen die hier op een strafrechtelijk proces wijzen: *subdidit reos, correpti, indicio*, dwingt vrijwel tot *convicti sunt*) en wordt dan ook tegenwoordig allerwegen verworpen.

17. B.v. Roos (1946) 301; Fuchs (1950) 77-82; idem (1963) 224-5; Heubner (1959) 227-8; Hanslik (1963) 104-5; Freudenberg (1967) 182 - hun argument dat op *multitudo ingens* geen predicat in het meervoud kan volgen, wordt echter weerlegd door Ann. 1.31.4; 4.49.3; 14.8.1. (Natuurlijk is in deze opvatting van de zin een lezing *coniuncti sunt* i.p.v. *convicti sunt* [vgl. n. 16] helemaal onmogelijk.)

18. Zo Bringmann (1978) 15 n. 37; m.i. overtuigend, al heb ik geen navolgers van deze lezing gevonden.

res deden hun werk en enkele personen verschenen onder de beschuldiging van brandstichting voor de rechter; de tweede fase (*deinde* ...) week van het bekende patroon duidelijk af: de beschuldigten wezen gemeenschappelijk of éénstemmig (*indicio* en niet *indiciis*) een grote menigte aan, die vervolgens ook gearresteerd kon worden, maar moeilijk allemaal als brandstichters konden worden gevonnist; de aanklacht werd daarop gewijzigd en allen zouden sterven om hun 'haat jegens het mensdom', een criminele categorie die het enkele feit van brandstichting verre te boven ging, reden waarom men van verder onderzoek in die richting kon afzien (zie onder).

*primum correpti qui fatebantur*: De term *corripere* heeft hier vermoedelijk meer de betekenis van 'aanklagen' dan van 'arresteren', maar uiteraard vonden beide zaken plaats<sup>19</sup>. Zeker wijst Tacitus zo, nadat hij met *igitur* de draad van zijn verhaal weer heeft opgepakt, naar het *subdidit reos* van 44.2 terug: Nero's *delatores* hebben hun slachtoffers gevonden. Dat zij christenen zijn, heeft Tacitus ons al van te voren verteld. Maar hoe is men eigenlijk op deze ongelukkigen gestuit? Nog maar vijftien jaar eerder hadden de autoriteiten in Rome geen verschil gemaakt tussen christenen en Joden. Men neemt dikwijls aan dat het juist de Joden in Rome waren, die nu de aandacht van het gezag op de christenen vestigden. Voor hen ging het immers om godslasterlijke lieden die zich weliswaar uit hun midden hadden losgemaakt, maar door hun sensationele opvattingen over de Wet en de Messias op de groep van de niet-joodse *Godvrezenden* aantrekkingskracht uitoefenden en zo een concurrent dreigden te worden - nog afgezien van de bizarre rituelen en voorspellingen waarmee zij mogelijk de volkswoede op het Jodendom, immers 'de bakermat van dit kwaad', zouden kunnen richten. Dit is een op zichzelf plausibele redenering, die echter het manco vertoont van vele plausibele redeneringen: een bewijs is er niet voor te leveren. Dat het keizerin Poppaea Sabina zelf zou zijn geweest die met haar Joodse sympathieën de aandacht van Nero of van de praetorianenprefect Tigellinus op de christenen zou hebben gevestigd, gaat nog een stap verder en is m.i. al wat minder aannemelijk<sup>20</sup>. Wij moeten proberen ons de situatie voor te stellen: Rome heeft vanaf 19 juli negen dagen lang gebrand; van de 14 *regiones* zijn er maar vier geheel ongeschonden: *Porta Capena* (I),

---

19. Vgl. Roos (1946) 302; (vooral) Saumagne (1962) 352-356; Koestermann (1968) 256; contra: Fuchs (1950) 79 n. 27; idem (1963) 224-5 n. 74; vgl. ook Beaujeu (1960) 291-2 (aangeklaagd en gearresteerd).

20. Dat de Joodse gemeenschap van Rome de aandacht van de autoriteiten op de christenen gevestigd zou hebben (en speciaal dat Poppaea daarbij een hoofdrol vervulde) is dikwijls verondersteld, zie b.v. Moreau (1956) 35-6; Friend (1957) 126; Hanslik (1963) 99-100; Keresztes (1979) 257; idem (1983) 408-9; Rordorf (1982) 370; e.a. Smallwood (1976) 217-9 gelooft wel in de rol van de Joden, maar niet in die van Poppaea (*ibid.* 278-9 n. 79) - voor de 'godvrezendheid' van Poppaea (géén bekering tot het Jodendom, zelf niet noodzakelijk een sympathie als die van de groep der zg. *Godvrezenden*) zie nu M.H. Williams, 'Theosebès gar èn - the Jewish tendencies of Poppaea Sabina', *Journal of Theological Studies* 39 (1988) 97-111.

*Esquiliae* (V), *Via Lata* (VII) en natuurlijk *Transtibertina* (XIV) (Beaujeu [1960] 65-9; Bishop [1964] 74-8; Griffin [1984] 128-30). Hiervan zijn in de eerste eeuw in elk geval Porta Capena en Trastevere de buurten waar Joden en christenen wonen (zie boven). Wie in brandstichters gelooft, zal ze dus daar zoeken. Dat zullen ook de *accusatores* of *delatores* van Nero gedaan hebben. Het is zonder meer mogelijk dat zij dan vanzelf achter het bestaan van de vreemde sektariërs zijn gekomen. Maar natuurlijk, ook allerlei vingerwijzingen van ijverige buurtbewoners zijn hier heel goed denkbaar (veel beter in elk geval dan een complot op het hoogste niveau tussen Poppaea en Tigellinus). In de zg. *Eerste Brief van Clemens*, geschreven ongeveer dertig jaar later door de bisschop van Rome van die naam aan de christenen in Korinthe, worden waarschuwend voorbeelden gegeven over de schadelijke effecten van de naijver; volgens de schrijver was het ook 'naijver' geweest die tot de vervolging onder Nero had geleid (*I Clem.* 5-6). Dit is inderdaad het beste te duiden als een verwijzing naar Joden in Rome die als aanbrengers van de christenen opgetreden waren<sup>21</sup>. Toch is het niet volstrekt zeker dat die 'naijver' op hen slaat en niet op heidense buurtgenoten of zelfs op bepaalde medechristenen<sup>22</sup>. Maar hoe dit ook zij, Nero had verdachten van brandstichting gewild en die verdachten kreeg hij. Toen deed zich een wonderlijk verschijnsel voor: de beklagden spraken uit eigen beweging veel en openlijk en noemden een groot aantal namen van personen die dezelfde overtuigingen toegedaan waren.

In het *qui fatebantur* lijkt Tacitus' verhullend en meerduidig taalgebruik een hoogtepunt te bereiken. Is het imperfectum hier voortijdig op te vatten of heeft het een aspect van duur of herhaling die pas na de eerste aanklachten en arrestaties inzet<sup>23</sup>? Aan welke betekenis moet men denken: 'bekennen', 'een belastende verklaring afleggen' (vgl. *indicio eorum*), 'openlijk verklaren'<sup>24</sup>? Wat moet de inhoud van hun bekentenissen of verklaringen geweest zijn: dat zij de brand gesticht hadden, of dat zij christenen waren? Ik geloof dat Tacitus bewust geen enkele van deze

- 
21. De voorbeelden van *zēlos* die Clemens noemt (*I Clem.* 3-4) komen uit het Oude Testament, de door christenen a.h.w. geannexeerde Joodse geschiedenis: degenen die de christelijke gemeente van Rome met hun 'naijver' zoveel leed toegebracht hebben staan daarmee in de traditie van Kain, Esau, de broers van Jozef, Aäron, Saul.
22. Clemens waarschuwt in zijn brief immers tegen interne (!) tweespalt als gevolg van 'naijver'; Capocci (1962) 86-7 n. 30 legt dan ook een verband tussen deze 'naijver' en het *indicio eorum* volgens welke christenen andere christenen hebben aangebracht.
23. *fatebantur* voortijdig: B.v. Koestermann (1968) 256; de Ste. Croix (1963) 213 met n. 11; juist niet voortijdig: b.v. Reitzenstein (1927) 120; Fuchs (1963) 224.
24. Keresztes (1983) 410-412 meent dat degenen die *fatebantur*, d.w.z. openlijk predikten, de apostelen Petrus en Paulus waren. Maar het mag wel uiterst onwaarschijnlijk heten dat juist deze twee apostelen onmiddellijk gearresteerd werden en vervolgens (*indicio eorum*) de hele gemeente aangaven. Over het lot van Petrus en Paulus is in het verband van de vervolging van 64 overigens niets met zekerheid bekend (zie ook onder).

mogelijkheden ondubbelzinnig heeft willen uitsluiten (zie boven, n. 7). Alleen de context en het beeld dat men zich van de historische situatie vormt kunnen de lezer iets verder helpen. Een vertaling als 'zij bekenden de brandstichting' lijkt dan wel erg onwaarschijnlijk, want waarom zouden personen die dat bekenden dan 'niet zozeer wegens brandstichting' veroordeeld worden? Bovendien had Tacitus zelf aangegeven dat de brand door opzet van Nero of door een ongeluk ontstaan was (38.1), dus zouden bekentenissen van brandstichting zijn eigen voorstelling van zaken doorkruisen<sup>25</sup>. Evenzo is een vertaling als 'zij legden belastende verklaringen af' niet aannemelijk, want zulke verklaringen zouden in de gegeven situatie (de *correpti* zijn zelf wegens brandstichting aangeklaagd) moeilijk anders dan de beschuldiging van brandstichting kunnen behelzen, maar alweer: die beschuldiging loopt dan uit op een veroordeling 'niet zozeer wegens brandstichting'<sup>26</sup>. Velen veronderstellen dan ook dat de aangeklaagden bekenden dat zij christenen waren. Inderdaad heeft Tacitus de christenen al vermeld als Nero's slachtoffers en hij heeft zijn lezers zelfs uitgelegd waar de beweging van de christenen vandaan komt. Toch blijft er ook zo een opvallend contrast tussen een aanklacht wegens het *crimen incendii* en een bekentenis van christendom. Dat contrast wordt m.i. grotendeels weggenomen wanneer men niet aan 'bekennen' denkt, maar aan 'openlijk verklaren'. Dan kan ook het element van voortijdigheid dat het imperfectum suggereert mede tot zijn recht komen, al hoeft de vertaling niet uitsluitend op een voortijdig 'die verklaard hadden' uit te lopen - men mag denken aan het openlijk verkondigen van hun christelijke overtuigingen door de *correpti* voor, tijdens en na hun arrestaties<sup>27</sup>. Zo'n interpretatie is acceptabel in het licht van de door Tacitus geschetste situatie: er worden personen van brandstichting aangeklaagd (*correpti*), maar uiteindelijk worden zij op grond van iets anders (en ergers!) veroordeeld - *haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis*.

---

25. In dat geval kan *fatebantur* moeilijk voortijdig vertaald worden (hoewel Bishop [1964] 88 dit wel suggereert); een bekentenis van brandstichting door de *correpti qui fatebantur* wordt ook aangenomen door b.v. Reitzenstein (1927) 114-5; Koestermann (1967) 465-7; Beaujeu (1960) 292 is onzeker.

26. Zo Bauer (1957) 501; deze interpretatie van *fatebantur* sluit natuurlijk mooi aan op het volgende *indicio eorum*; toch geloof ik niet dat Tacitus uitsluitend deze tamelijk enge betekenis op het oog had (in die zin verwacht men ook eerder een constructie van *fateri* met *de*, zoals in *Ann.* 15.56.6). Bauer meende overigens dat degenen die zo anderen beschuldigden agenten van de keizer waren; dat is natuurlijk pure gissing, al voelt Beaujeu (1960) 292 er wel wat voor.

27. Dat zij openlijk verklaarden (of desnoods: bekenden) christen te zijn is de meest gebruikelijke interpretatie van deze woorden, zie. o.a. Fuchs (1950) 77-8; idem (1963) 224; Hommel (1951) 14; 17 n. 6; Heubner (1959) 226; Wlosok (1959) 285; Beaujeu (1960) 292 (met aarzeling); Hanslik (1963) 105; Michelfeit (1966) 520-1; Molthagen (1970) 23; Prigent (1975) 346; Vittinghoff (1984) 341.

*deinde indicio eorum multitudo ingens*: Het beeld verschuift nu. Ging het in eerste instantie om enkele personen die door *delatores* aangeklaagd waren, nu komt er, op aanwijzing van de beklaagden, 'een geweldige menigte' voor de rechter. Van *delatores* is in dit tweede stadium geen sprake meer. Dit hangt samen met de verandering die er in de aard van het proces zelf optreedt. De eerste groep aangeklaagden verklaarde openlijk dat zij christenen waren en dit heeft ertoe geleid dat de rechter (de *praefectus urbi*, of misschien de *praefectus praetorio*) niet langer geïnteresseerd is in de beschuldiging van brandstichting, maar in het veel algemenere strafbare feit van een fundamentele misdadigheid waarvan brandstichting hoogstens een onderdeel kan zijn, een misdadigheid die Tacitus omschrijft als *odium humani generis* (zie onder). Wèl was men in de verbreiding van dit kwaad geïnteresseerd: het *indicium* van de christenen zelf leidt tot massale arrestaties. Moeten we ons voorstellen dat de eerst beschuldigden gefolterd werden om achter de namen van de anderen te komen? Men heeft dit wel gemeend, maar het is m.i. niet nodig<sup>28</sup>. Als gezegd, *indicio* i.p.v. *indiciis* (zie boven) lijkt eerder op een collectief en daarmee op een min of meer vrijwillig aanwijzen te duiden; ook de 'menigte' slachtoffers suggereert dat. Als dat zo is, staan wij voor het verschijnsel dat een groep christenen een groot aantal geloofsgenoten in een proces aanbrengt. Voor zover ik weet is dat uniek. Wel horen wij in latere martelaarsakten van individuele enthousiaste christenen die *zichzelf* bij de rechters aangeven, maar niet van het aanbrengen, op grote schaal (!), van geloofsgenoten. Het kan haast niet anders of de eerste groep christenen in 64 heeft ook eigen verwanten aangebracht - als de hier geboden interpretatie van *indicio eorum* tenminste houdbaar is. Het ging hier om een geëxalteerde, in apocalyptische verwachtingen levende groep. Hun toekomstbeeld was de overtuiging dat het Koninkrijk nabij was. Vanuit de arme wijken aan de zuidoostelijke en westelijke uiteinden van de stad hadden zij Babylon zien branden. Het zou van menigeen teveel gevraagd zijn om al die negen dagen dat het vuur woedde nièt aan de profetieën over de ondergang van dit *caput mundi* te herinneren<sup>29</sup>. Maar de brand kwam tenslotte tot staan en het Koninkrijk openbaarde zich niet. Die afloop kan de eschatologische speculaties eerder versterkt dan ondermijnd hebben. Een zekere parallel valt misschien te zien in de Montanisten die ongeveer een eeuw later in Klein-Azië massaal naar het dorpje Pepuza kwamen in de verwachting het daar neer te dalen

28. B.v. de Ste. Croix (1963) 213 ('doubtless under torture'); Prigent (1975) 346 (volgens hem slaan de *quaesitissimae poenae* op de martelingen tijdens dit onderzoek, maar het is m.i. wel zeker dat Tacitus daarmee vooruit wijst naar de terechtstellingen met hun *ludibria*).

29. Vgl. Reitzenstein (1927) 117; Roos (1946) 303; Janssen (1979) 154; Rordorf (1982) 368-70. M.i. gaat Bishop (1964) 82-89 veel te ver door te veronderstellen dat christenen daadwerkelijk meegeholpen hadden de brand te verspreiden, toen deze eenmaal opgelaaid was. Het bericht van Tacitus over lieden die met toortsen rondgingen 'op bevel van hogerhand' (15.38.7) hoort typisch thuis in de geruchtensfeer en is volstrekt niet serieus te nemen.

Nieuwe Jeruzalem te zullen betreden, maar die hun geloof niet verloren, toen die gebeurtenis uitbleef, maar juist des te sterker aanhingen en een grote bereidheid tot het martelaarschap aan de dag legden. Ook de Romeinse christenen, voor wie per slot van rekening in het jaar 64 martelaarschap nog praktisch nieuw was, kunnen de conclusie getrokken hebben dat de Heer van hen nog meer standvastigheid en lijden vroeg. Dit alles blijft natuurlijk onbewezen, maar de *multitudo ingens*, door de eerste gevangenen aangewezen, suggereert toch een element van collectieve waan. Wat is trouwens een 'geweldige menigte'? Tacitus kan ook overdrijven, maar gezien het programma van de terechtstellingen met zijn dierspelen overdag en parkverlichting na zonsondergang, mag men toch wel aan minstens honderd, zo niet meer, martelaren denken (ook *I Clem.* 6 spreekt, onafhankelijk van Tacitus, van 'een grote menigte').

*haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt:* Deze zin vat de overgang samen die zich in de procesvoering tegen de christenen moet hebben voltrokken: van een aanklacht wegens brandstichting - het *crimen incendii* waarvan de *correpti* eerst beschuldigd waren - loopt de zaak uit op een veroordeling op andere gronden. Zo'n verandering gedurende het proces, waarbij het punt van aanklacht niet tot het uiteindelijke vonnis leidt, maar dat laatste gebaseerd is op een ander strafbaar feit, zou onmogelijk geweest zijn in de oude *iudicia publica* die steeds in één aanklacht per strafzaak voorzagen, maar is volkomen legaal in de 'buitengewone procedure' van de *cognitio extra ordinem*<sup>30</sup>. Ook kan de rechter daarin naar eigen goeddunken tijdens een proces van een accusatoire op een inquisitoire procedure overgaan<sup>31</sup>. In de keizertijd waren *cognitiones extraordinariae* de normale (!) vormen van het strafproces geworden - zeker voor de berechting van de gewone man, of deze nu het Romeinse burgerrecht had of niet -, uitgeoefend door de stadhouders in de provincies en door de *praefectus urbi, praetorio*, en voor mindere zaken de *praefectus vigilum* in Rome. Christenprocessen waren altijd zulke *cognitiones*<sup>32</sup>. In de zaak van de christenen van het jaar 64 was het proces ook

30. Vgl. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht* (Leipzig 1899) 270-5; 340-51; 378-80; Sherwin-White (1952) 199-213; de Ste. Croix (1963) 214-228; voor de *cognitio extra ordinem* zie nu het overzicht bij G. Pugliese, 'Linee generali dell'evoluzione del diritto penale pubblico durante il principato', *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II, 14 (1982) 722-789, spec. 731 e.v. (in de *cognitiones extraordinariae* overheerst de inquisitoire methode, maar een accusatoire procedure is er altijd mogelijk, 782-4).

31. Zo waren de christenprocessen in Bithynië-Pontus voor de stadhouder Plinius begonnen met de *accusationes* van diverse (zelfs anonieme!) *delatores*, maar was Plinius in de loop daarvan zelf een onderzoek begonnen (*Ep.* 10.96).

32. Dat de processen tegen de christenen van Rome in 64 niet voor *iudicia publica* gevoerd werden (zoals Saumagne [1962] 347-9 wil), maar in de vorm van *cognitiones extraordinariae*, behoeft nauwelijks betoog. Twee zaken in elk geval kunnen alleen zo verklaard worden: een niet onbelangrijk deel van de christenen werd gekruisigd, hetgeen erop wijst dat zij het Romeinse burgerrecht niet bezaten (zie onder); de overgang van een aanklacht

met een *accusatio* begonnen, maar na de onthullingen van de beklaagden verschoof de rechter zelf, zo moet men aannemen, het punt van aanklacht (en begon hij waarschijnlijk een *inquisitio*) van brandstichting naar een hogere en zwaardere misdaadcategorie - voor de *delatores* des te beter, aangezien deze lieden wegens *calumnia* (laster) bestraft konden worden, als de rechter de aanklacht liet vallen zonder daar een andere voor in de plaats te stellen. Het nieuwe punt van aanklacht, dat door de rechter uiteindelijk in zijn *sententia* zal zijn geformuleerd, kennen wij niet. Wij hebben daarvoor alleen Tacitus' literaire omschrijving *odium humani generis* (zie onder). Maar men kan zich wel voorstellen wat het behelsde. Brandstichting niet, want de hele menigte, met vrouwen en misschien ook kinderen, kon men moeilijk geloofwaardig voor allemaal brandstichters laten doorgaan. Brandstichting kon wel in individuele gevallen als de praktische consequentie van de onderliggende misdadigheid van de *christiani* zijn beschouwd, maar het was daarmee niet de grondslag voor het vonnis: 'niet zozeer wegens brandstichting, alswel ...', zoals Tacitus schrijft. Uiteindelijk moet de hele groep gevonnist zijn op grond van een oordeel dat, wat ook de bewoordingen geweest mogen zijn, neerkwam op de stelling dat zij christenen waren en daarom (!) de doodstraf verdienden<sup>33</sup>.

*odium humani generis*: Dit is Tacitus' omschrijving van de rechtsgrond waarop de christenen uiteindelijk veroordeeld waren. Het is zeker niet een rechtstreekse weergave daarvan. Want nog afgezien van het feit dat *odium h.g.* op zichzelf geen strafbaar 'feit' betekent, als Tacitus hier de *sententia* van de rechter had willen weergeven, zou hij hebben moeten schrijven *in odio h.g.* (vgl. *in crimine incendii*)<sup>34</sup>. De terminologie is duidelijk die van

---

wegens het *crimen incendii* naar een veroordeling op grond van een ander als strafbaar beschouwd feit is alleen mogelijk *extra ordinem*.

33. Meestal wordt aangenomen dat de christenen in 64 'wegens brandstichting' veroordeeld zijn, en wel op grond van de straffen die zij ondergingen. Maar ook die laatste zijn dubbelzinnig: de straffen voor brandstichters (*ignis* en *bestiae*) zijn nog uitgebreid met 'bespottingen' (*ludibria*), waaronder kruisiging, en hoeven als zwaarste vormen van de doodstraf op zichzelf geen veroordeling wegens brandstichting te bewijzen. Toch kan het de bedoeling van de autoriteiten geweest zijn om wel die suggestie te wekken (zie onder). Maar voor de rechtsgrond waarop het vonnis geveld werd moeten wij ons houden aan Tacitus' *haud proinde in crimine incendii quam ...* Dit kan alleen neerkomen op een veroordeling 'wegens christendom'. Vgl. Dibelius (1942) 79; Beaujeu (1960) 301-2; idem (1973) 166-7; Molthagen (1970) 24-5. Anderen nemen aan dat alleen de eerste *correpti* wegens brandstichting en de *multitudo ingens* vervolgens wegens hun christendom veroordeeld werden (b.v. de Ste. Croix (1963) 213-4), maar m.i. moet *convicti sunt* op de hele groep van de christenen slaan (zie boven).

34. Niet in *odio humani generis*, zie Roos (1946) 302; Freudemberger (1967) 182-3; natuurlijk is *odium humani generis* evenals *superstitio* op zichzelf geen strafbaar 'feit', maar kunnen alleen specifieke misdaden die daaruit geacht worden voort te vloeien, of specifieke groepen van personen, die geacht worden zich op basis van hun *superstitio* aan bepaalde misdaden over te geven, strafbaar gehouden worden. Een voorbeeld van zo'n groep zijn (na een besluit daartoe van Claudius) de Druïden (vgl. Janssen [1979] 148). Indien er in 64 een wettelijke maatregel tegen de christenen genomen werd (hetgeen nog niet

Tacitus en vertoont ook gelijkenis met wat hij elders de Joden toegeschreven had: *adversus omnes alios hostile odium* ('jegens alle andere mensen een vijandige haat', *Hist.* 5.5.1), een oordeel dat op zijn beurt weer een echo lijkt van een karakterisering van de Joden in Hellenistische bronnen (vgl. *Diod.* 34, 1). Maar *odium humani generis* lijkt nog fundamenteler dan de haat die het ene volk alle andere zou kunnen toedragen. Al heel lang heeft men hier een verwijzing gezien naar het Griekse begrip *misanthropia* (Roos [1946] 303; Fuchs [1950] 84-5; Beaujeu [1960] 394-5; Michelfeit [1966] 521-6; Frend [1967] 123, e.a.). Ook de eigen Romeinse component mag men in deze frase niet over het hoofd zien: het *genus humanum* staat gelijk aan de *humanitas*, de beschaving, geïncorporeerd in het Romeinse Rijk (vgl. *Hist.* 1.30.2, waar *genus humanum* op alle bewoners van het rijk moet slaan), een rijk en een beschaving die door *superstitiones* ondermijnd dreigen te worden. In die zin suggereert het begrip ook weer die *flagitia* die 'haat jegens het mensdom' volgens Romeinse intellectuelen wel op moet roepen<sup>35</sup>. Wat Tacitus met *odio humani generis convicti sunt* heeft willen zeggen, is vermoedelijk dit: de christenen werden ter dood veroordeeld omdat zij een *exitiabilis superstitio* vormden; niet *per se* als *superstitiosi*, want *superstitio* was als zodanig ook geen strafbaar feit, maar als vijanden van de *humanitas*, van wie men daarom elke mogelijke misdaad kon verwachten. Uit juridisch oogpunt blijft de situatie echter onduidelijk. Het hof van de *praefectus urbi* of van de *praefectus praetorio* heeft de christenen ter dood veroordeeld, 'niet zozeer wegens brandstichting alswel om het feit dat zij christenen waren' - zo mag men parafraseren. Dit kan procedureel drie dingen betekenen: 1. De rechter heeft de aanvankelijke beschuldiging van brandstichting vervangen door een aanklacht op grond van één of meer andere wettelijk omschreven strafbare feiten; men kan in dit geval dan alleen denken aan het vage en veel omvattende *crimen maiestatis* - wegens *laesa maiestas* zouden de christenen dan veroordeeld kunnen zijn (b.v. Saumagne [1962] 346). 2. De rechter heeft zonder een beroep te doen op specifieke wetten louter op basis van zijn *coercitio* gehandeld, zijn 'politioenele' bevoegdheid om ordeverstoorers en gevaarlijke elementen min of meer standrechtelijk te vonnissen; de aanklachten wegens *incendium* had hij kunnen laten vallen om de christenen niettemin vanuit deze bevoegdheid ter dood te veroordelen<sup>36</sup>. 3. De rechter heeft een nieuwe wet, uitgevaardigd nadat de eerste

---

vaststaat), dan zou men die met de strafbaarstelling van zulke groepen kunnen vergelijken.

35. Voor de samenhang van *odium humani generis* en *flagitia* zie (o.a.) Fuchs (1950) 82-87; vgl. ook Janssen (1979) 146; 154-5; dat het *odium humani generis* alleen een omschrijving zou zijn van de afwijzing van de keizercultus door de christenen (zodat zij dus eigenlijk wegens *laesa maiestas* veroordeeld werden), zoals geopperd is door o.a. Hommel (1951) 19-25; Bauer (1957) 501-3, is wel onhoudbaar, zo'n grote rol speelde de keizercultus in de botsing tussen christendom en Romeinse staat niet (en zeker niet in zo'n vroege periode), zie Millar (1979) 150-65.

36. Voor de *coercitio* in samenhang met de *cognitio extra ordinem* zie Mommsen (hierboven n.

gearresteerde christenen hun verklaringen hadden afgelegd, onmiddellijk op hen van toepassing verklaard en de hele groep dienovereenkomstig ter dood veroordeeld; zo'n wet, in de vorm van een mandaat of edict van de keizer, of misschien van een senaatsbesluit, hoeft niet veel meer te hebben vastgelegd dan een omschrijving als: 'men mag geen christen zijn' (*non licet esse christianos*), een formulering die Tacitus zou hebben vermeden ten gunste van zijn eigen omschrijving van de reden waarom christenen geen bestaansrecht hadden (b.v. Molthagen [1970] 23-33; Beaujeu [1973] 166-7; Keresztes [1979] 277-8). Uit de tekst van dit hoofdstuk van Tacitus valt niet op te maken, welke van de drie genoemde mogelijkheden met de werkelijkheid van het jaar 64 in overeenstemming is (zie ook onder).

et pereuntibus addita ludibria, ut ferarum tergis contacti laniatu canum interirent, aut crucibus adfixi {aut flammandi, atque} ubi defecisset dies in usum nocturni luminis urerentur. - 'En aan hun executie werden nog bespottingen toegevoegd, zodat zij in dierenhuiden gewikkeld door honden verscheurd werden, of aan kruisen genageld na het vallen van de avond als nachtelijke verlichting brandden.'

Deze zin is in zijn tweede gedeelte duidelijk corrupt overgeleverd. Veruit de meest bevredigende oplossing is m.i. voorgesteld door Heubner (1959) 224-5, die de woorden *aut flammandi atque* wil schrappen als een in de tekst gedrongen oude glosse van een lezer die de combinatie van kruisiging en verbranding ongeloofwaardig vond en wilde verbeteren in kruisiging òf verbranding. Ook moderne geleerden hebben overigens aan die combinatie aanstoot genomen en gepleit voor een tekst die drie straffen vermeldde, nl. de bekende drie *summa supplicia*, de ergste vormen van terechtstelling, in de keizertijd bestemd voor niet-burgers en voor *humiliores*: *crux*, *ignis* en *bestiae*<sup>37</sup>. Zo heeft Capocci (1962) 75-80 (nagevolgd door Koestermann [1968] 257) deze drie hier willen herkennen, waarbij volgens hem de *ludibria* tenminste in het geval van kruisiging door Tacitus stilzwijgend bekend verondersteld werden (nl. kruisiging in verschillende lichaams-houdingen, zoals genoemd door Flavius Josephus, *Bell.Jud.* 5.451). Maar hoewel een combinatie van kruisiging en vuurdood opvallend is en weinig geattesteerd (maar zie *Acta Pionii*, ed. Musurillo, 21), geloof ik dat aan de oplossing van Heubner toch de voorkeur mag worden gegeven. Twee straffen, en niet drie, worden genoemd in de voor brandstichting relevante wetten in de tijd van Nero, de *lex Cornelia de sicariis* en de *lex Julia de vi*

30) 340-51; Beaujeu (1960) 301-304; de Ste. Croix (1963) 218-20.

37. Voor de *summa supplicia* zie b.v. Paulus, *Sententiae* 5.21.4; 22.1; 23.15-17; 25.1; 29.1; in 5.3.6 heet het: *summa supplicia sunt crux crematio decollatio*; vgl ook Lactantius, *De mort. pers.* 22.2: (over Maximianus) *nulla poena penes eum levis: non insulae, non carceres, non metalla, sed ignis crux ferae sub illo erant cotidiana et facilia* ('Bij hem was geen enkele straf licht: geen verbanningen naar eilanden, geen gevangenissen, geen dwangarbeid in de mijnen, maar verbranding, kruisiging, de wilde beesten, waren onder hem dagelijkse en simpele zaken').

*publica*, nl. *ignis* en *bestiae*<sup>38</sup>. Dat de christenen 'niet zozeer wegens brandstichting veroordeeld werden' (zie boven) sluit volstrekt niet uit dat zij op de wijze van brandstichters geëxecuteerd werden, juist het ambiguë van de situatie - Nero wil immers geruchten omtrent keizerlijke brandstichting de kop indrukken - pleit daarvoor<sup>39</sup>. Een andere reden om twee straffen in plaats van drie aan te nemen is gelegen in het feestprogramma van Nero, als men daarvan spreken mag: de dierspelen kwamen overdag, de verbranding van christenen als tuinverlichting volgde in de avond. Tenslotte worden op deze wijze ook de door Tacitus vermelde *ludibria* het beste verklaard. Het gaat daarbij immers om toevoegingen aan de normale straffen. Wat de *bestiae* betreft noemt Tacitus die toevoeging ook: de slachtoffers werden in dierenhuiden gewikkeld (of genaaid) en zo door honden verscheurd. Dit was een niet ongebruikelijke opulstering van de terechtstellingen door middel van wilde dieren. Op deze wijze konden mythologische scènes gearrangeerd worden, zoals een uitbeelding van Aktaion, als hert verscheurd door zijn eigen honden. Zulke voorstellingen waren zeker populair (Coleman [1990] 6-70). Bij de verbranding was het *ludibrium* dan daarin gelegen dat de slachtoffers aan kruisen genageld of gebonden werden en zo boven het wandelende publiek uitstaken; gehuld in de *tunica molesta*, een met pek en andere brandstoffen opgevuld 'corset' dat een langzame verbranding garandeerde, konden zij dan inderdaad als 'toortsen' dienen. Overigens beschrijft Tacitus de terechtstellingen zeker niet volledig. Overdag moeten er ook andere dieren dan alleen honden aan te pas gekomen zijn. De *Eerste Brief van Clemens* memoreert de moedige standvastigheid van die christinnen die als *Dirkai* of *Danaiides* hun dood vonden (*I Clem.* 6). Mythologische enscèneringen dus, al blijft het onbekend op welke wijze de vrouwen stierven die de Danaïden moesten uitbeelden (Dirke werd volgens de mythologie door een stier op de hoorns genomen) (vgl. Coleman [1990] 65-66). Dat Clemens speciaal de vrouwen noemt, mag een aanwijzing zijn dat onder de slachtoffers van de vervolging, zoals onder de christenen van Rome in het algemeen in de eerste eeuw, het percentage vrouwen duidelijk hoger lag dan dat van de mannen (vgl. Lampe (1987) 136-7). Tenslotte: *ignis* en *bestiae* zijn legale straffen óók voor Romeinse burgers (zij het dan de *humiliores*); maar in de tijd van Nero was kruisiging toch nog altijd een straf die als regel slaven en opstandelingen toeviel, in elk geval voor niet-burgers bestemd was (al zou dat in de volgende eeuw veranderen). Dat een kennelijk niet onaanzienlijk aantal christenen in 64 verbrand en gekruisigd

---

38. Zie daarvoor Saumagne (1962) 344-5; de *lex Cornelia* noemt alleen de brandstapel, de *lex Julia* brandstapel en wilde beesten; in latere wetten (*Digestae* 1.15.3.1) worden de drie *summa supplicia* genoemd.

39. Dat de christenen dus 'op de wijze van brandstichters' gestraft werden (maar zeker de *bestiae* werden ook in andere strafzaken gebruikt), zegt dus nog niets over de reden van hun veroordeling - zie boven n. 33.

werd, bewijst dan nog eens hun nederige status van slaven of *peregrini* (Lampe [1987] 65-6).

hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo insistens. - 'Voor dit schouwspel had Nero zijn tuinen ter beschikking gesteld, en hij gaf spelen in de *circus*, waarbij hijzelf zich in de kledij van een wagenmenner of staande op een renwagen onder het volk begaf.'

De tuinen van Nero - met daarin zijn *circus* - lagen in de *ager Vaticanus*. We bevinden ons op de rechteroever van de Tiber in een park dat door de brand niet getroffen is. Het is vermoedelijk al september, maar de dagen zijn nog warm en de avonden zoel. De keizer biedt zijn volk een feest aan om alle zorgen die het na de brand moet hebben, over werk en over huisvesting (vgl. Newbold [1974] 860-5), voor een dag te vergeten. Wij zien de keizer zelf ook, gulle gever van alle genoegens, amicaal, zoals hij kon zijn - en voor Tacitus alleen daarom al verachtelijk. Overdag waren er wagenrennen en levende mythologische tableaux, 's avonds kon men ditmaal tot lang na zonsondergang picknicken en flaneren tussen het groen.

unde quamquam adversus sontis et novissima exempla meritos miseratio oriebatur, tamquam non utilitate publica sed in saevitiam unius absumerentur. - 'Vandaar dat er medelijden opkwam met hen, hoewel zij schuldig waren en de allerstrengste straffen verdiend hadden, alsof zij niet ter wille van het algemeen belang terechtgesteld waren, maar om het sadisme van een tiran te botvieren.'

Nero is te ver gegaan. Het volk wil graag erkennen dat de christenen de dood verdienen, maar dan niet op deze manier, *volgens Tacitus*. Het is een interessante mededeling. *Miseratio* is bij het publiek opgekomen, toen het de slachtoffers brandend aan hun kruisen zag en Nero op zijn wagen tussen het volk: dit was de wreedheid van één man, dit diende niet de *utilitas publica*. Maar wat Tacitus hier meedeelt is nauwelijk geloofwaardig. Het zijn zo duidelijk zijn eigen oordelen die doorklinken. *Sontis et novissima exempla meritos* - dat is zijn beoordeling van de *exitiabilis superstitio*; *saevitia unius* - dat is Tacitus' afkeer van de tiran Nero; *utilitas publica* - dat is zijn maatstaf voor het juiste handelen in dit soort zaken: zoals zijn vriend Plinius in Bithynië de christenen zonder veel spektakel liet onthoofden, dat was *utilitas publica*<sup>40</sup>. Toch: de *miseratio* kan reëel zijn, maar dan niet om de redenen die Tacitus noemt. Het wekt bevreemding, dat 'medelijden'. Bij alle sadistische vertoningen in het amfitheater horen wij daar nooit iets van. Een mimestuk als de Laureolus, waarbij de acteur in de hoofdrol daadwerkelijk moest worden gekruisigd en/of door een beer verslonden, was populair genoeg in die dagen (Coleman [1990] 64-5). Hoe het een ongelukkige verging die appels had gestolen uit de tuin van de *Domus Aurea*

---

40. Over de *utilitas publica*: Freudenberg (1967) 184-9; dat het hier om Tacitus' oordelen gaat en niet om die van het volk wordt wel algemeen ingezien (vgl. Koestermann [1968] 258).

beschrijft Lucillius in een sierlijk en voor Nero vleidend epigram: de appels zijn gouden appels geworden, de tuin is die der Hesperiden, de dief dus Herakles, die dan 'als Herakles' in de tuniek van Nessus natuurlijk ook moet branden (Coleman [1990] 60-1; Robert [1968] 280-8). Als het *vulgus Romanum* werkelijk de mening was toegedaan dat de christenen verantwoordelijk waren voor de puinhopen waarin de meeste van hun huizen veranderd waren, degenen die hen dak- en brodeloos hadden gemaakt, is enige *miseratio* m.i. ondenkbaar. En inderdaad, in alle andere bronnen wordt steeds over Nero als brandstichter gesproken. De conclusie lijkt gewettigd dat, indien het volk inderdaad medelijden voelde, dit bewijst dat het de christenen in elk geval niet als de schuldigen aan de brand van Rome zag. Hetzelfde mag gelden voor het idee dat christenen zich aan rituele kindermoord en andere *atrocias* overgaven: als het volk dit werkelijk geloofde, zou *miseratio* weer ondenkbaar zijn. Maar dat idee leefde dan ook bij schrijvers als Tacitus (zie boven), niet bij de man in de al dan niet afgebrande straten van Rome. Voor hem waren de *chrestiani* vreemde lieden die hij wantrouwde, tegenover wie hij allerlei vooroordelen koesterde en vermoedelijk een onbestemde haat - maar net niet genoeg om te kunnen genieten van de voorstelling die Nero van hun terechtstelling maakte. Misschien is het ook niet toevallig dat hier, in de grootste stad met de grootste concentratie van christenen temidden van een roerige, onberekenbare, luidruchtige *plebs urbana*, vervolgingen in de vorm van een volksfeest, zoals in Klein-Azië, in Lyon, in Noord-Afrika, na het jaar 64 nooit meer zijn voorgekomen.

### 3. Slotopmerkingen

De terechtstelling van de martelaren van 64 vond naar alle waarschijnlijkheid plaats op één dag (Koestermann [1968] 258). Zeker niet alle christenen van Rome zullen daarbij omgekomen zijn (vgl. Lampe [1987] 153-5). De stoffelijke overschotten van de slachtoffers werden aan de nabestaanden overgedragen - zo was tenminste de normale praktijk na terechtstellingen. Normaal was ook dat die overschotten verbrand werden en dat as en beenderen in urnen werden bijgezet: er is geen dwingende reden om aan te nemen dat de eerste generatie christenen in Rome daarvan afweek en per se hun martelaren wilden begraven (Fink [1978] 266-9). Het is heel goed mogelijk dat zich onder die resten het gebeente van de apostel Petrus bevond, maar in feite is alles wat over het einde van Petrus wordt overgeleverd legendarisch<sup>41</sup>. Zo mogelijk nog minder staat er

---

41. Voor de legende van de kruisiging van Petrus: Capocci (1962) 89-99; uitstekend is Fink (1978) over het 'graf' van Petrus en het ontstaan van de cultus (256-74).

vast over de dood van Paulus, *als* deze in 64 omkwam en niet al eerder of misschien later.

De christenvervolging onder Nero was de eerste gelegenheid waarbij de Romeinse staat zich van het bestaan van de christenen officieel rekenschap gaf. Die confrontatie leidde onmiddellijk tot een vervolging, niet alleen de eerste, maar ook een van de bloedigste in een reeks. Suetonius vermeldt (*Nero* 16.2) haar als een van de weinige goede daden van de tiran en ook Tacitus geeft te kennen, zoals wij zagen, dat *op zichzelf* de terechtstellingen juist waren. Dat zij het directe gevolg waren van Nero's poging om een verdenking van brandstichting van zich af te wentelen, is eigenlijk onbelangrijk. Die poging mislukte immers, en van het begin af aan bleef men de tiran als *incendiarius* beschouwen (vgl. *Ann.* 15.67.2; Statius, *Silvae* 2.7.60-1). Voor christelijke auteurs is Nero de eerste die de gelovigen vervolgt, van een beschuldiging van brandstichting wordt daarbij überhaupt niet gesproken<sup>42</sup>. Zo heeft de uitbarsting van 64 zeker in retrospectief iets van een tragische onvermijdelijkheid: de Romeinse staat, in de persoon van de *praefectus urbi* of de *praefectus praetorio*, werd min of meer onverwacht geconfronteerd met lieden die openlijk verkondigden dat die staat met de hele beschaving die hij vertegenwoordigde verdoemd was. Wie zich inspant voor het heil van deze wereld kan moeilijk een principiële vrijheid laten aan diegenen die haar verwerpen en in plaats daarvan een andere verwachten<sup>43</sup>. Die laatsten moeten wel 'het mensdom haten'. De beschuldiging van brandstichting was niet meer dan de sleutel die de deur opende naar een volgend vertrek, waar het conflict op een fundamentele wijze kon worden uitgevochten - *haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis ...*

Het is niet waarschijnlijk dat de christenen onder Nero als groep ook na 64 nog te lijden gehad hebben - of er nu wel of geen wet tegen hen was uitgevaardigd. Wetten en verordeningen tegen bepaalde groepen van personen, wier activiteiten beperkt of wier bestaansrecht ontkend werd, Joden of astrologen of Isisaanhangers, hebben steeds een kort leven gehad en moesten keer op keer worden hernieuwd<sup>44</sup>. Zo ook, sinds Trajanus, de

---

42. Tertullianus, *Ad Nat.* 1.7-8; *Scorp.* 15; *De praescr.* 36.3; *Apol.* 5.3; Lactantius, *De mort. pers.* 2.5-6; Eusebius, *Kroniek* (Armeens), p. 215-6 (*Griech. Christ. Schrift.* 20); idem, *Kroniek* (Hiëronymus), p. 183-5 (*Griech. Christ. Schrift.* 47); idem, *Hist. Eccles.* 2.24-5; alleen Sulpicius Severus, *Hist. sacra* 2.29, vermeldt in duidelijke navolging van Tacitus de samenhang tussen brand en vervolging (zo ook de puur legendarische correspondentie tussen Seneca en Paulus, *ep.* 7 (Sen.), een vermoedelijk van Tacitus onafhankelijke traditie, maar laat (eind 4e eeuw) en daarmee zonder waarde als bron).

43. Vgl. het artikel van Versnel in *Lampas* 21 (1988) 233-256, voor de botsing tussen twee verschillende 'utopieën'.

44. Over de Romeinse politiek tegenover vreemde religies in Rome is veel geschreven; ik beperk mij hier tot: Reitzenstein (1927) 101-110; 125-6; Moreau (1956) 15-20; het precedent is natuurlijk het optreden van de senaat tegen de Bacchanalia in 186 v.Chr.; toch lijkt een principiële verschil met de strafbaarheid van het christendom (het *nomen ipsum*) hierin te liggen dat de cultus van Dionysos/Bacchus in 186 niet afgeschaft of

keizerlijke *rescripta* over de juiste aanpak van de christenen in de provincie<sup>45</sup>. De verhouding tussen kerk en staat van Nero's vervolging tot Trajanus' antwoord op Plinius' brief is zeer obscuur. Als er in 64 een wet tegen de christenen was uitgevaardigd, leidde deze na Nero's dood een sluimerend bestaan, om alleen in incidentele gevallen na aanklachten tegen individuele christenen tot leven te komen en na Trajanus' rescript, dat voor processen tegen christenen enige regels formuleerde, praktisch in de vergetelheid te verdwijnen<sup>46</sup>. Maar meestal wordt uit het lacuneuze bronnenmateriaal een andere conclusie getrokken: dat Trajanus überhaupt de eerste was die de wettelijke strafbaarheid van het christendom - de bestraffing van het *nomen ipsum* ongeacht de vraag of er concrete misdaden waren begaan - formeel vastlegde; en dat er vóór zijn rescript alleen strafrechtelijk tegen christenen kon zijn opgetreden, *als* er al opgetreden werd, onder verwijzing naar bestaande wetten (met name de *lex Julia de maiestate*) of louter op basis van de *coercitio* van stadhouders en *praefecti*<sup>47</sup>. Toch stond het voor de christenen vast dat de vervolgingen met Nero begonnen waren. Voor de schrijver van de Openbaring van Johannes is hij het Beest, wiens getal is 666 (*Openb.* 13); voor Tertullianus, aan het einde van de tweede eeuw, is christenvervolging een *institutum Neronianum*, en uit de context (*mansit erasis omnibus hoc solum ...*: 'terwijl al zijn maatregelen zijn afgeschaft, is deze ene gebleven...'), *Ad Nat.* 1.7.9; vgl. *Apol.* 5.3; *Scorp.* 15) blijkt dat hij daarmee een op Nero teruggaande *wet* bedoelt. Maar Tertullianus is geen onfeilbare bron voor de eerste eeuw en zo gaat het debat voort<sup>48</sup>. Als

---

verboden, alleen beperkt en onder toezicht gesteld werd (vgl. onder vele anderen, Bringmann [1978] 5). Voor het Bacchanaliaproces is er nu het grote boek van J.-M. Paillet, *La répression de 186 av. J.-C. à Rome et en Italie: vestiges, images, tradition*, 1988.

45. Ulpianus verzamelde in zijn (verloren gegane) werk *De officio proconsulis* alle keizerlijke *rescripta* die op de bestraffing van de christenen betrekking hadden (Lactantius, *Div. inst.* 5.11.19).
46. Het bestaan van een wet vóór 112 (en wel het werk van Nero) wordt geponeerd door (behalve in veel oudere literatuur) o.a. Molthagen (1970) 26-33; Beaujeu (1973) 166-7; Keresztes (1979) 277-8; idem (1983) 408, e.a. Voor discussie zie; Wlosok (1959) 275-283; Friend (1967) 126-128; Millar e.a. (1973) 166-174; Bringmann (1978) 1-5.
47. Het bestaan van zo'n wet tegen de christenen vóór 112 wordt meestal ontkend, zie b.v. Wlosok, Friend, Millar, Bringmann (hierboven n. 46), voorts o.a. Barnes (1968) 34-5; 48-50, en recent (maar extreem: geen enkel strafrechtelijk optreden van de Romeinse autoriteiten tegen de christenen voor 112): F.G. Downing, 'Pliny's prosecution of Christians: Revelation and 1 Peter', *Journal for the Study of the New Testament* 34 (1988) 105-123 (anders over Plinius. nl. wél een wet vóór 112 aannemend: U. Schillinger-Häfele, 'Plinius, ep. 10, 96 und 97: Eine Frage und ihre Beantwortung', *Chiron* 9 [1979] 383-392.).
48. Natuurlijk betekent het woord *institutum* geen wet, maar elders spreekt Tertullianus vaak genoeg van wet of wetten (*leges*) tegen de christenen. Toch zijn de testimonia van de apologeten in dit verband praktisch van geen historische waarde (vgl. b.v. Freudenberger (1967) 1-16). De hele kwestie hangt in laatste instantie af van de interpretatie van de briefwisseling Plinius-Trajanus (vgl. hierboven n. 47).

voor het probleem van de legale basis van de christenvervolgung in de tijd vóór ca. 112 een oplossing bestaat, dan toch vooral op basis van de correspondentie tussen Plinius en Trajanus (vooronderstelt deze correspondentie een wettelijk verbod van het christendom of werd dat verbod eigenlijk pas door deze correspondentie gecreëerd?) en zeker niet vanuit Tacitus' 'Christenkapitel'. Als meesterstuk van dubbelzinnigheid en insinuatie laat dat in deze kwestie alle mogelijkheden open.

Sectie Oude Geschiedenis, RUL,  
Doelensteeg 16, Leiden.

#### *Bibliografie*

- Barnes, T.D., 'Legislation against the Christians', *Journal of Roman Studies* 58 (1968) 32-50
- Bauer, J.B., 'Tacitus und die Christen / Ann. 14, 44', *Gymnasium* 64 (1957) 497-503
- Beaujeu, J., 'L'incendie de Rome en 64 et les Chrétiens', *Latomus* 19 (1960) 65-80; 291-311 (ook apart in *Collection Latomus* 49, Brussel 1960)
- Beaujeu, J., in discussie met F. Millar in *Entretiens Fondation Hardt* XIX (1973) 166-7 (zie onder Millar)
- Bickerman, 'The name of Christians', *Harvard Theological Review* 42 (1949) 109-124
- Bishop, J., *Nero. The man and the legend*, Londen 1964
- Bringmann, K., 'Christentum und römischer Staat im ersten und zweiten Jahrhundert n. Chr.', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 29 (1979) 1-18
- Capocci, V., 'Christiana I. Per il testo di Tacito, *Annales* 15, 44,4 (sulle pene inflitte ai cristiani nel 64 d. Cr.)', *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 28 (1962) 65-99
- Clayton, F.W., 'Tacitus and Nero's persecution of the Christians', *Classical Quarterly* 41 (1947) 81-85
- Coleman, K.M., 'Fatal charades: Roman executions staged as mythological enactments', *Journal of Roman Studies* 80 (1990) 44-73
- Dibelius, M., 'Rom und die Christen im ersten Jahrhundert', in: R. Klein (Hrsg.), *Das frühe Christentum im römischen Staat* (Darmstadt 1971) 47-105 (oorspr. 1942)
- Fink, J., 'Das Petrusgrab - Glaube und Grabung', *Vigiliae Christianae* 32 (1978) 255-275
- Frend, W.H.C., *Martyrdom and persecution in the early church*, New York 1967
- Freudenberger, R., *Das Verhalten der römischen Behörden gegen die Christen im 2. Jahrhundert dargestellt am Brief des Plinius an Trajan und den Reskripten Trajans und Hadrians*, München 1967 (repr. 1969)
- Fuchs, H., 'Tacitus über die Christen', *Vigiliae Christianae* 4 (1950) 65-93
- Fuchs, H., 'Tacitus in der Editio Helvetica', *Museum Helveticum* 20 (1963) 205-229
- Griffin, M.T., *Nero. The end of a dynasty*, Londen 1984
- Hanslik, R., 'Das Erzählungskomplex vom Brand Roms und der Christenverfolgung bei Tacitus', *Wiener Studien* 76 (1963) 92-108
- Heubner, H., 'Zu Tac. Ann. 15, 44,4', *Hermes* 87 (1959) 223-230
- Hommel, H., 'Festvorlesung', *Theologia Viatorum* 3 (1951) 1-30
- Janssen, L.F., '"Superstitio" and the persecution of the Christians', *Vigiliae Christianae* 33 (1979) 131-159
- Keresztes, P., 'The imperial Roman government and the Christian church I. From Nero to the Severi', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 23,1 (1979) 247-315

- Keresztes, P. 'Nero, the Christians and the Jews in Tacitus and Clement of Rome', *Latomus* 43 (1983) 404-413
- Koestermann, E., 'Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (*Ann.* 15, 44, 2ff)?', *Historia* 16 (1967) 456-469  
Koestermann, E., *Cornelius Tacitus, Annales*, Heidelberg 1968
  - Lampe, P., *Die Stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten. Untersuchungen zur Sozialgeschichte*, Tübingen 1987  
Michelfeit, J., 'Das "Christenkapitel" des Tacitus', *Gymnasium* 73 (1966) 514-540  
Millar, F., 'The imperial cult and the persecutions', in: *Le culte des souverains dans l'empire romain, Entretiens Fondation Hardt XIX* (Vandoeuvres-Genève 1973) 145-175  
Molthagen, J., *Der römische Staat und die Christen im zweiten und dritten Jahrhundert*, Göttingen 1970  
Molthagen, J., 'Die ersten Konflikte der Christen in der griechisch-römischen Welt', *Historia* 40 (1991) 42-76
  - Newbold, R.F., 'Some social and economic consequences of the A.D. 64 fire at Rome', *Latomus* 33 (1974) 858-869  
Penna, R., 'Les Juifs à Rome au temps de l'apôtre Paul', *New Testament Studies* 28 (1982) 321-347  
Prigent, P., 'Au temps de l'apocalypse. III. Pourquoi les persécutions?', *Revue de l'histoire et de philosophie religieuses* 55 (1975) 341-363  
Reitzenstein, R., *Die hellenistischen Mysterienreligionen*, Leipzig 1927  
Robert, L., 'Dans l'amphithéâtre et dans les jardins de Néron. Une épigramme de Lucillius', *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions* 1968, 280-288
  - Roos, A.G., 'Nero and the Christians', in: *Symbolae...J.C. van Oven dedicatae* (Leiden 1946) 297-306  
Rordorf, W., 'Die neronische Christenverfolgung im Spiegel der apokryphen Paulusakten', *New Testament Studies* 28 (1982) 365-374  
Ste Croix, G.E.M. de, 'Why were the early Christians persecuted?', in: *Studies in Ancient Society* (ed. M.I. Finley, Londen 1974) 210-249 (oorspr. *Past and Present* 26 [1963])
  - Saumagne, C., 'Les incendiaires de Rome (ann. 64 p.C.) et les lois pénales des Romains (Tacite, Annales XV, 44)', *Revue Historique* 227 (1962) 337-360  
Sherwin-White, A.N., 'The early persecutions and Roman law again', *Journal of Theological Studies* 3 (1952) 199-213 (= idem, *The Letters of Pliny* [Oxford 1966] 772-87)  
Smallwood, E.M., *The Jews under Roman Rule from Pompey to Diocletian*, Leiden 1976 (repr. 1981)  
Smith, M., 'Pauline worship as seen by pagans', *Harvard Theological Review* 73 (1980) 241-249  
Sordi, M., *The Christians and the Roman Empire*, Londen 1983  
Syme, R., *Tacitus*, Oxford 1958  
Versnel, H.S., 'Geef de keizer wat des keizers is en Gode wat Gods is. Een essay over een utopisch conflict', *Lampas* 21 (1988) 233-256  
Vittinghoff, F., "'Christianus sum" - das "Verbrechen" von Aussenseitern der römischen Gesellschaft', *Historia* 33 (1984) 331-357  
Wlosok, A., 'Die Rechtsgrundlagen der Christenverfolgungen der ersten zwei Jahrhunderte', *Gymnasium* 66 (1959) 14-32